Impact Factor 3.025

ISSN 2349-638x

Refereed And Indexed Journal

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

UGC Approved Monthly Journal

VOL-IV | ISSUE-XII | Dec. | 2017

Address
- Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
- Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
- (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email
- aiirjpramod@gmail.com
- aayushijournal@gmail.com

Website
- www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
UGC Approved Sr.No.64259

Vol - IV	Issue-XII	DECEMBER	2017	ISSN 2349-638x	Impact Factor 3.025

राजर्षी शाहु महाराजाचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य

श्री.राजकुमार तुकाराम राठोड (स.शि.)
²ÖßÖ.‹›.एम.एड.सेट (शिक्षण)
जि.प.प्रा.शा.लऊळ क्र.१
ता.माजलगांव जि.बीड

प्रस्तावना

"शिक्षण हे समाजाच्या सर्वांगिण सुधारणेचे प्रवेशकार आहे" असे समाजसुधारक महात्मा फुले यांनी म्हटले आहे. राजर्षी शाहु महाराज सन १८९४ ला जेव्हा गादीवर आले. तेव्हा प्रजेची खूप विदारक स्थितीचे दर्शन घडले. गावोगावी प्राथमिक ¿ÖÖôÖÖ नव्हत्या. बहुसंख्य लोकांत शिक्षणाची आवड नव्हती. बहुजन समाज अ–ानात व दारिद्रयात खितपत पडला होता. शाहु महाराजांना बहुजनांची सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक गुलामगिरी खटकली शिकायचे ते फक्त उच्च वर्णीयांनी, धनिकांनी ,जमीनदारांनी शिक्षण घेणे आपले काम नाही ब्राम्हण, श्रीमंत, सावकार यांचे काम आहे अशी सर्वसामान्यांची समजूत होती. –ानाच्या क्षेत्रात ब्राम्हण जनाची ´ÖŒÖŸÖ¤üÖ¸üß ×²Ö™üß¿Ö¯Ö¾Ö काळापासून निर्माण –ÖÖ»Öß ÆüÖŸÖß.

शाहु महाराजांना अ–ान अंधकाराची जळमट विद्येची ज्योत लावून दूर करायची होती. बहुजन समाज शिक्षित करायचा ÆüÖŸÖÖ, ¯ÖÏÖ£Ö×´Öमक शिक्षणापासून उच्च शिक्षणा पर्यंत शिक्षणाचा प्रसार करायचा होता. उच्चवर्णीय मूठभर लोकांच्या शिक्षणाची मक्तेदारी ²ÖÓ¤ü करायची होती. " –ानाचा दिवा घरोघरी लावा" ह्या उक्ती प्रमाणे शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करायचे होते. छत्रपती शाहु महाराजांनß या अ–ानी बहुजन समाजास –ानाची ज्योत प्रज्वलित करण्याचा निश्चय केला. बहुजन समाजाच्या शैक्षणिक प्रगतीत येणाऱ्या ÃÖ¾ÖÔ अडचणीवर मात करण्याचे त्यांनी ठरविले. बहुजनाना स्त्रियांना प्राथमिक शिक्षणापासून उच्च शिक्षणपर्यंत सोय उपलब्ध करण्याचे धोरण त्यांनी आखले.

शिक्षण विषयक विचार व कार्य :-

प्राथमिक शिक्षणाला प्राधान्य:-

प्राथमिक शिक्षणाचा पाया दृढ केल्यानंतर उच्च शिक्षणापर्यंत वाटचाल करण्याचा त्यांचा निश्चय होता त्याबाबतीत ते म्हणतात प्राथमिक शिक्षणावर मा–ÖÖ ³Ö¸ü †ÖÆê तरी माध्यमिक व उच्च शिक्षणाकडे मा–े लक्ष कमी नाही. मा–या रयतेमध्ये प्राथमिक व उच्च शिक्षणाचा प्रसार करण्याची मा–ी इतकी जोराने खटपट चालली आहे यावरुन शक्य तितक्या लवकर मा–या रयतेस स्वराज्य देण्याचे मा–े धोरण आहे. हे आपल्या ध्यानी येईलच. ´ÖÖ–ी प्रजा मराठी तिसरी इयत्ता जरी शिकून तयार –Ööली असली तर त्यांना राज्यकारभराचे हक्क आनंदाने देऊन मी आजच विश्रांती घेतली असती तथापि अधिकार दान करण्यापूर्वी सर्व लोकांतÖ ×¾ÖªÖ¯ÖÏÃÖÖ¸ü करण्याकडे अगोदर लक्ष देणे जरुरी आहे.

प्राथमिक शाळा:-

शाहु महाराजांना प्रत्येक गावात एक तरी शाळा असावß व ती शाळा गावात बहुसंख्येने राहणाऱ्या जातीच्या व्यक्तीने चालवावी असे वाटत होते. १९१३ च्या आदेशनुसार निरनिराळया खेडयांमध्ये मंदिरे, चावडी, धर्मशाळा या इमारतीमधून प्राथमिक ¿ÖÖôÖÖ ÃÖã¹ý –ाल्या. इमारतीचे बांधकाम, दुरुस्ती, देखरेख पाटील, कुलकर्णी व प्रजाजनावर सोपविली.

मोफत सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा:-

मराठा,तांबोळी, तेली,शिंपी, माळी, जैन,लिंगायत,वंजारी,अस्पृश्य, महार, मांग व चांभार,सारस्वत, देव–ा व मुसलमान या बहुजनांना शिक्षणची सोय नसल्याने कसलाच विकास होत नव्हता. त्यांच्यात सामाजिक व आर्थिक परिवर्तन घडवून आणवयाचे असेल तर त्यांना शिक्षणÖ देणे आवश्यक †ÖÆê. याची महाराजांना जाणीव होती. त्यामुळे शिक्षणाचे महत्व ओळखून त्यांनी इ.स.१९१६ साली प्रत्यक्ष व मोफत सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा कोल्हापुर राज्याला लागू केला.

२७ डिसेंबर १९१७ ला अखिल भारतीय मराठा शिक्षण परिषदेचे ११ वे अधिवेशन खामगाव येथे –ााले याप्रसंगी बोलताना शाहू महाराज म्हणाले की, शिक्षण हाच आमाचा तरणोपाय आहे असे मा–ने ठाम मत आहे. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाचÖß ^®ÖŸÖß –ााली नाही असे इतिहास सांगातो. अ–ाानात बुडून गेलेल्या देशात अत्तम मुत्सद्दी व लढवय्ये वीर कधीही निपजणार नाहीत, म्हणूनच सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची हिंदुस्थानला अत्यंत आवश्यकता आहे. शिक्षणाचे महत्व ओळखून आपल्या राज्यात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले.

६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलामुलींना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले. पहिली शाळा चिखली (पेटा करवीर) येथे १८ मार्च 1918 ¸Ö•Ößे Ã£ाापन केली. अशा २७ शाळा उघडण्यात आल्या. विद्यार्थ्यांना समानतेने वागवावे अशी ताकीद मुख्याध्यापकला दि»Öß. पुरुषाप्रमाणेच स्त्री शिक्षणाकडे लक्ष देण्यात येऊ लागले. आपल्या मुलामुलींना शाळेत न पाठविणाऱ्या पालकांना दरमहा दोन पैसे दंड करण्यात यावा असा आदेश काढला. याची अंमलबजावणी गावकऱ्या मार्फत सुरु केली. सक्तीच्या आणि मोफत शिक्षणाचा कायदा करुनही अनेक खेडयातून शाहेत मुले पाठविण्याबाबत पालकाकडून चालढकल होऊ लागली. शेतीच्या कामाच्या बाबीखाली मुलांना शाळेत पाठविण्यास टाळाटाÔß होऊ लागली. हे लक्षात येताच महाराजांनी शाळेत न आलेल्या मुंलांच्या पालकांना प्रत्येक महिन्यात एक रुपये दंड आकारण्यात आला. ३० दिवसाच्या आत दंड न भरल्यास जमीन महसूल नियमाप्रमाणे त्याची जंग´Ö मालमत्ता जप्त करुन दंड वसूल करण्याची तरतूद केली गेली. त्यावेळी शिक्षणाधिकारी डी.आर.भोसले हÖŸÖे.

बहुजनांच्या शेतीच्या कामात खंड पडता कामा नये याची दखल महारांनी घेतली होती. कारण शेती हेच उदरनिर्वाहाचे एकमेव साधन होते म्हणूनच शेतीच्या कामासाठी मुले गैरहजर राहिली तरी त्यांच्या पालकांना दंड माफ करणे किंवा तो दंड फक्त दोन आणे घेणे अशी कायद्यात तरतूद करुन घेतली होती.

‡.ÃÖ.1918 -27 ¿ÖÖôÖ 1896 ×¾ÖªÖ£ÖÏá

‡.ÃÖ.1922- 420 ¿ÖÖôÖ 22000 ×¾ÖªÖ£ÖÏá

प्रत्येक विद्यार्थ्यास १००० रुपये शिष्यवृत्ती जाहिर केली होती. यावरुन असे दिसते की मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाच्या कायद्यामुळे शाळेच्या संख्येबरोबरच विद्यार्थी संख्याही वाढली.

शिक्षक योजना:-

कोल्हापूर संस्थानात १९१२ साली प्रत्येक खेडयात नवीन शाहा काढून त्यावर वतनदार शिक्षक नेमण्याची महाराजांनी योजना काढली पण वतनदार शिक्षक नेमण्याची महाराजांनी काढली पण वतनदार शिक्षक योजनेत जमिनी मिळविण्याची अडचण निर्माण –ााल्यामुळे हया धोरणस बदल करणे त्यांना भाग पडले. १९१४ साली त्यांनी पगारी शिक्षक नेमले. वतनी जमिनी उपलब्ध होताच त्यांनी ही पगारी योजना रद्द केली. पण १९१७ साली ही वतनदारी शिक्षक पध्दत बंद केली व पुन¼Ö ¯Öगारी शिक्षक योजना सुरु केली खर्चाचे बजेट मंजूर केले.

सार्वत्रिक शिक्षणाचा प्रसार:-

५०० लोकवस्तीवरील प्रत्येक गावात शाळा सुरु केल्या, दरवर्षी सरकारी महसूलापैकी ६% खर्च शिक्षणवर केá»ÖÖ. ´ÖÖ±úŸÖ ¾Ö ÃÖŒतीच्या शिक्षण खर्चासाठी घटफाळा प्रत्येकी एक रुपया याप्रमाणे वाढविला. देवस्थान फंडातून २००० रुपये दरबार खजिन्यातून ८०००० रुपयाची मंजूर शाहूंनी २५ जुलै १९७० रोजी दिली.

नवीन देवालय बांधताना त्याच्या उजव्या अंगास शाळेसाठी सोपा बांधावा आणि देवालयाचा नित्य व नैमित्तिक खर्च होऊन जी रक्कम शिल्लक राहील ती शाळेच्या खर्चासाठी वापरावी. पंढरपूरच्या देवस्थान नैवेद्यावर होणारा अनाठायी खर्च कमी करुन तो पैसा गरीब विद्यार्थ्यांसाठी वापरला.

प्राथमिक शिक्षण देणे हे प्रगत सरकारचे प्रमुख कर्तव्य आहे, असे धोरण त्यांनी स्वीकारले.

सार्वत्रिक शिक्षण योजनेची पाहणी :-

मुंबईचे गव्हर्नर जनरल सर »ÖÖइड जॉर्ज यांनी सार्वत्रिक शिक्षण योजनेची पाहणी केली. त्यावेळी महाराजांची फार मोठी तारिफ केली. त्यावेळी महाराज सर लॉइड साहेबांना म्हणाले मा–या प्रजेपैकी पुढारलेल्या लोकांपेक्षा निर्बल लोकांची मी अधिक काळजी घेत आहे. त्यांची परिस्थिती पाहून मा–े मन द्रवते. त्यांची स्थिती सुधरण्यासाठी शक्य तेवढे प्रयत्न करणे, हे मा–Ö Ã¾Ö कार्यातील मुख्य ध्येय आहे. म्हणून मी अलीकडे सार्वत्रिक शिक्षणाचा प्रश्न हाती घेतला आहे.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
UGC Approved Sr.No.64259

Vol - IV	Issue-XII	DECEMBER	2017	ISSN 2349-638x	Impact Factor 3.025

बहुजनांचे शिक्षण:-

प्रजेच्या शिक्षणा विषयी भयानक विषमता होती. १८८१ च्या जनगणना अहवालात कोल्हापूरच्या साक्षरतेचे प्रमाण - ब्राम्हण-७९.०१%, कुणबी- १.५%, जैन लिंगायत- 1.6%

राजाराम हायस्कूलची पटसंख्या ४४१ पैकी ब्राम्हण विद्यार्थी ३६८. राजाराम कॉलेजची पटसंख्या ६१ त्यापैकी ब्राम्हण विद्यार्थी ५५ होते. ब्रिटीश सरकाने शिक्षणाची कवाडे उघडूनही त्यात उच्चवर्णीयांची गर्दी होत होती. छत्रपती शाहूंनी बहुजनांच्या शिक्षण वंचिताचे दुष्टचक्र भेदण्यासाठी प्रजेच्या शिक्षणाचा कार्यक्रम हाती घेतला.

बहुजनांसाठी विद्यार्थी वसतीगृह:-

अनेक होतकरु व गरीब विद्यार्थ्यांची शिक्षण घेण्याची इच्छा असूनही त्यांना कोल्हापूर शहरात वसतीगृह नसल्याने शिक्षण घेणे शक्य होत नाही. असे महाराजांच्या निदर्शनास आले. त्यामुळे महाराजांनी बहुजन जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र वसतिगृहे क¤Öœ»Öß.

¿ÖÖÆü´ÖÆüाराजांनी इ.स. १८५६ मध्ये कोल्हापूरात सर्व जाती जमातीच्या विद्यार्थ्यासाठी एक वसतिगृह सुरु केले आणि ÖŸÖê चालविण्यासाठी एका ब्राम्हण अधिकाऱ्याच्या ताब्यात दिले परंतु या वसतिगृहात दहा वर्षात केवळ ब्राम्हणच शिकले. हा अनुभव लक्षात घेवुन महाराजांनी प्रत्येक जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र वसतिगृह काढले तर त्यात जातिभेदामुळे बोटावर मोजण्याइतकी तरी मुले येतील की नाही, अशी शंका त्यांना वाटली त्यामुळे त्यांनी जातवार वसतिगृहे काढली. याशिवाय प्रत्येक जातीवार विद्यार्थी वसतिगृहे चालविल्यास समाजाचा सहभाग मिळवण्याची शक्यता होती. कारण प्रत्येकाला आपली जात विशेष प्रिय असून त्यासाठी – Ö³•ा सोसण्यास व्यक्ती तयार असते हे महाराजांनी ओळखले होते. त्यामुळे त्यांनी प्रत्येक समाजातील प्रमुख कार्यकत्यांना एकत्र करुन विद्यार्थी वसतिगृहाच्या स्थापनेसाठी प्रोत्साहित केले. या वसतिगृहांना इमारती व जागा दिल्या तसेच नियमित अनुदाने दिली.

शिक्षणाचा प्रसार जसाजसा होईल तसतसा जातिभेद कमी होईल आणि पुढे जातीवाचक वसतिगृह काढण्याची गरज राहणार नाही असे त्यांना वाटत होते विशिष्ट मर्यादेपर्यंतचा जाती अभिमना त्यांना मान्य होता मात्र हा जातीचा अभिमान राष्ट्रहीत व राष्ट्रसेवा नजरेआड करणारा नसावा असे त्यांचे मत होते. शैक्षणिक प्रसाराच्या प्रयत्नाची पहिली असस्था म्हणून विशिष्ट •ÖÖŸÖß“Öê विद्यार्थी वसतिगृहे काढणे आवश्यक वाटत असले तरी त्याचे पर्यवसान जातिभेद नष्ट होण्यात विविध जातीमध्ये समभाव प्रस्थापित होण्यात व राष्ट्रीयता निर्माण होण्यात व्हावे असा महाराजांचा उद्देश हÖÖŸÖÖ.

खाजगी खर्चातून सोनतळी स्टेशन बंगला आणि ककडी येथे अस्पृश्य विद्यार्थी वसतिगृहे चालविले स्वत:च्या राजवाडयात शाहू महाराजांनी ५० अस्पृश्य विद्यार्थ्यांचे फुकट वसतिगृह आणि भोजनगृह काढले केंव्हा केंव्हा स्वत:च त्यांना शिकवित अशी विठ्ठल रामजी शिंदे यांची साक्ष आहे.

×¾ÖªÖर्थ्यांमध्ये एका जातीच्या वसतिगृहात दुसऱ्या जातीचे विद्यार्थी देण्यास सुरुवात केली. व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंगमध्ये Ã֏ã¾ÖÖŸÖß¯ÖÖÃÖूनच त्यांनी मुसलमान व अस्पृश्यांच्या मुलांना प्रवेश देऊन नवा आदर्श घातला. त्यामुळेच पुढील काळात सर्व जातीच्या विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यास सुरुवात –Ö»Ö»Öß ×¤ÃÖŸÖê.

शाहू महाराजांनी १९०१ पासून जातवार वसतिगृह काढण्यास प्रारंभ केला आणि स्वतंत्रपणे २० वसतिगृहाची स्थापना केली.

अ.क्र.	वसतिगृहाचे नाव	स्थापना वर्ष	वर्णन
01	व्हिक्टारिया मराठा बोर्डिंग	18 ‹×¯Öÿ»Ö 1901	मराठा विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह
02	दिगांबर जैन बोर्डिंग	‡.ÃÖ.1901	दिगांबर जैन विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह १०० विद्यार्थ्यांची सोय ´ÖÆü‡ŸÖÖन मोठी देणगी मिळाली
03	वीरशैव लिंगायत विद्यार्थी वसतिगृह	‡.ÃÖ.1906	वीरशैव लिंगायत विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह रंकाळा तळयाजवळ ५० विद्यार्थ्यांची सोय देणगी कायम निधी,इमारत
04	मुस्लीम बोर्डीग	‡.ÃÖ.1906	मुस्लीम विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह ५५०० रुपये देणगी २५० रुपये वार्षिक मदत मोफत जागा
05	मिस क्लार्क होस्टल	14 ±úê²ãÖ¾ÖÖ¸üß 1908	अस्पृश्य विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह (महार,मांग,चांभार, ढोर, व भंगी ३० विद्यार्थ्यांची सोय)

06	¤¾Ö−ÖÖ शिक्षण समाज बोर्डींग	24 ׯÖê²Öë¸ü 1908	¤¾Ö−ÖÖ विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह
07	श्री नामदेव बोर्डींग	2 <ׯÖ»Ö 1911	शिंपी समाजातील विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह
08	पांचाळ ब्राम्हण वसतिगृह	‡.Ö.1912	पांचाळ ब्राम्हण विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह
09	श्रीमती सरस्वतीबाई गौड सारस्वत ब्राम्हण विद्यार्थी वसतिगृह	20 ´Ö 1915	ग×›ü सारस्वत, शेणवी समाजातील विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह
10	इंडियन ख्रिश्चन होस्टेल	७ जुन १९१५	ख्रिश्चन विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह
11	राव बहादुर सबनीस प्रभू बोर्डींग	Ö¯™ëü²Ö¸ü 1915	प्रभू जातीच्या समाजातील विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह
12	आर्य समाज गुरुकूल	18 ´ÖÖ“Ö 1918	आर्य समाजातील विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह
13	वैश्य बोर्डींग	‡.1918	वैश्य विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह ३०९० रुपये देणगी
14	œÖê¸ü-चांभार बोर्डींग/इंदूमती राणी साहेब वसतिगृह	‡.Ö.1919	ढोर,चांभार विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह
15	शिवाजी वैदिक विद्यालय वसतिगृह	6 •Öã»Öî 1920	
16	श्री.प्रिन्स शिवाजी मराठा बोर्डींग हाऊस	1 •Öã»Öî 1920	मराठा विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह
17	ÃÖãŸÖÖ¸ü बोर्डींग	६ जून १९२१	सुतार विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह
18	नाभिक विद्यार्थी वसतिगृह	24 •Öã»Öî1921	न्हावी समाजाच्या विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह
19	सोमवंशीय आर्यक्षत्रिय बोर्डींग	१६ ऑगस्ट १९२०	सोमवंशीय आर्यक्षत्रीय विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह
20	श्री देवांग बार्डींग	-	-

१५ एप्रिल १९२० रोजी नाशिक मधील श्री उदाजी मराठा वसतिगृहाच्या इमारतीच्या कोनशिला समारंभात अध्यक्ष म्हणून भाषण करताना महाराज म्हणाले होते की, मा–या चिमुकल्या राज्यातील प्रजाजनांनी एका बाबतीत तरी विशेष नाव कमविले आहे, हे मी अभिमानपूर्वक सांगतो ब्रिटीश पार्लमेंटला मदर ऑप पार्लमेंटस असे मोठया अभिमानाने इंग्रज व इतर लोक म्हणतात त्याप्रमाणे कोल्हापुरास मदर ऑफ बोर्डिंग हाऊसेस म्हणजे विद्यार्थी वसतिगृहाची माता असे सार्थ नाव मिळाले आहे.शाहू महाराजांना भारतातील विद्यार्थी वसतिगृहाचे आद्य जनक म्हणून ओळाखण्यात येते.

दलितांना शिक्षण:-

शिक्षणाशिवाय दलितांच्या स्थितीत सुधारणा होणे शक्य नाही हे ओळखून महाराजांनी दलितांना शिक्षण देण्यासाठी शाळा सुरु केल्या. शाहू महाराजांच्या काळात महाराष्ट्रात शिक्षण ही केवळ ब्राम्हणाची मक्तेदारी होती. जेथे मराठा लोकांना शिक्षण घेण्याची मुभा नव्हती तेथे अस्पृश्यांची काय कथा. महार,मांग ,चांभार व ढोर जातींना अस्पृश्य, अंव्यज वअतिशुद्र इत्यादी नावाने संबोधले जाई. कोल्हापुर संस्थानातच नव्हे तर महाराष्ट्रात एकही अस्पृश्य विद्यार्थी शिक्षण घेत नव्हता. शिक्षणाशिवाय अस्पृश्यांच्या स्थितीŸÖ परिवर्तन होणार नाही त्यांचे मागासलेपण जाणार नाही हे ओहखून महाराजांनी अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणÖचा प्रसार केला.

कोल्हापुरात महार व चांभार यांच्यासाठी रात्रीची शाळा होती त्यास महाराजांनी २८ नोव्हेंबर १९०६ रोजी एका आदेशाने कायम मान्यता दिली. २४ नोव्हेंबर १९११ रोजी आदेशान्वये राज्यातील सर्व अस्पृश्यांसाठी मोफत शिक्षण देण्याची तरतूद केली. अस्पृश्यांना शिक्षणात उत्तेजन व प्रोत्साहान देण्यासाठी काही शिष्यवृत्ती जाहीर केल्या. तसेच त्यांना शालेय साहित्याच्या व आर्थिक स्वरुपात मदतही देण्याचा प्रारंभ केला.

माध्यमिक शिक्षण:-

शाहू महाराजांनी प्राथमिक शिक्षणाप्रमाणेच माध्यमिक व उच्च शिक्षणाला महत्व दिले. तपोवन आश्रम व ¾ªा¯ÖŠ हायस्कूल १९१७ साहल जुन्या राजवाडयानजीक हायस्कूल सुरु केले. शिवाय तपोवन आश्रम हल्लीच्या कळंबा सुरुगाजवळ सुरु करुन 4८ एक्कर जमीन चालकांच्या ताब्यात देऊन चारित्र्य संपन्न नागरिक तयार करण्याचे काम दोन्ही संस्थेकडे सोपविण्यात आले.

×£Ö†Öसॉफीचे शिक्षण दिले •Öã¾Ö †¿ÖÖ ´ÖÆÖ¸Ö•ÖÖ“ÖÖ ‡“”ÖÖ ÆÖêŸÖß.

छत्रपती संस्कृत विद्यालय:-

हे जुन्या राजवाडयात सुरु केले. कोणत्याही जातीच्या स्त्री-पुरुषांना या विद्यालयात मोफत शिक्षणाची सोय होती.

शिवाजी मराठा हायस्कूल:-

सन १९१८ साली पुणे येथे महाराजांची शिवाजी मराठा हायस्कूल सुरु केले.

श्री शिवाजी क्षत्रिय वैदिक विद्यालय:-

कोल्हापूर येथे सन १९१९ साली हे विद्यालय सुरु केले.

इ.स.१८५१ मध्ये कोल्हापूर येथे सुरु –ालेल्या एक इंग्रजी शाळेचे सन १८८१ साली राजाराम महाविद्यालयात रुपांतर –Ö»Ö. जहागीरदार व सरकारकडून मिळणाऱ्या वसिनातून या महाविद्यालयाचा खर्च चाले. वससिने बंद –ाल्यानंतर दरबारातर्फे या महाविद्यालयाला दरवर्षी ५०००० रु. खर्चासाठी दिले जात. राजाराम हायस्कूल व राजाराम कॉलेजच्या सर्व गरीब विद्यार्थ्यांना नादारी(×±Ö ´ÖÖ±Öß) दिल्याबद्दल जाहीर केले व त्याप्रमाणे या नादारीची अंमलबजावणी करण्यात आली.

या महा विद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थी व विद्यार्थीनींची संख्या वाढत गेली. पुढील काÔÖत आर्य समाजाकडे हे महाविद्यालय सोपविले आर्य समाजाच्या नियंत्रणाखली या महाविद्यालयाची प्रगती –ÖÖ»Öß.

व्यावसायिक शिक्षण:-

प्राथमिक ,माध्यमिक व उच्च शिक्षणाप्रमाणेच शाहू महाराजांनी व्यावसायिक शिक्षणालाही महत्व दिले.

पाटील स्कूल व तलाठी स्कूल:-

गावाचा कार³Öार व्यवस्थित चालविला जाण्यासाठी महाराजांनी १९११ साली पाटील स्कूल (दिल्ली दरबार पाटील शाळा) व १९१९ साली तलाठी स्कूल सुरु केले. या स्कूल मधून पाटील ¾Ö ŸÖ»ÖÖŠयांना सर्वसाधारण जामाखर्च, कायदे, शांतता व सुव्यवस्थ, महसूल विषयक दक्षता इत्यादी विषयाचे शिक्षण दिले जात.

शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण केंद्र:-

शैक्षणिक प्रगतीत शिक्षक हा महत्वाचा घटक असल्याने शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण केंद्र सुरु, केले. सहा महिन्याच्या प्रशिक्षण काहात २० शिक्षकांना अंकगणित, भाषा, शालेय व्यवस्था, अध्यापन पध्दती इत्यादी विषयांचे शिक्षण दिले जात होते.

ŸÖÖत्रिक शिक्षण:-

तांत्रिक शिक्षणाची समाजात आवड निर्माण व्हावी म्हणून जयसिंगसाव घाटगे टेक्निकल इन्टीस्टयूटची स्थापना केली. या संस्थेत विद्यार्थ्यांना लोहार काम, गवंडी काम, सुतारकाम यासारख्या विषयाचे शिक्षण दिले जाई.

लष्करी शिक्षण:-

विद्यार्थ्यांना लष्करी जीवनाविषयी आवड निर्माण व्हावी म्हणून लष्करी शिक्षण देणारे इन्फंटी स्कूल सुरु केले. विद्यार्थ्यांस व्यायाम व लष्करी शिक्षणाची आवड निर्माण केली.

या विविध संस्थाव्दारे बहुजन समाजाला विविधांगी शिक्षण घेण्याची संधी शाहू महाराजांनी उपलब्ध करुन दिली.

स्त्री शिक्षण:-

बहूजन समाजप्रमाणेच स्त्री जीवनाच्या मागासलेपणाची शाहू महाराजांना जाणीव होती . शाहू महाराज प्रथम शिराÔÖ पेश्यांची फिरती केली होती. त्या फिरतांमध्ये गारगोटीतील लोकांनी मुलींच्या शाळेची मागणी करता“Ö महाराजांनी शाहा उघडण्यास तात्काळ मंजूरी दिली. त्यानंतर भुदरगड-गड हिंग्लज भागात फिरती असतांना त्यांच्या लक्षात आले की डोंगराळ भागात मुलींच्या शाळेची नितांत आवश्यकता आहे. त्यांनी तेथेही मुलींच्या शाळा सुरु करण्यास आपल्या आधिकाऱ्यांना हूकूम दिला.

राजाराम महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रियांना फि माफीची सवलत महाराजांनी जाहीर केलेली होती.

आपल्या सूनबाई इंदूमती राणी साहेब यांनÖÖ ¾Ö¬Öव्य प्राप्त –ााल्यानंतर त्यांना शिक्षण देऊन कोल्हापूर संस्थानाचे शिक्षण खाते त्यांच्याकडे सोपविण्याचा महाराजांचा विचार होता. तथापि, राणी साहेबांच्या मृत्यूमुळे तो पूर्ण –ााला नाही. संस्थानाच्या शिक्षणधिकारी म्हणून मिस लिट्ल इंग्रज बाई मायदेशी गेल्यावर फिमेल ट्रेनिंग स्कूल मधिल शिक्षक रखमाबाई केळवकर यांची नेमणूक केली.

त्यांनी स्त्री शिक्षणाला गतिमान केले. संस्थानात मुलामुलींच्या शाळÖ ÆÖÔया. त्याशिवाय खास मुलींच्या स्वतंत्र शाळा स्थापन केल्या मुलींच्या शिक्षणात शिक्षकांनी अधिक रस घेण्यासाठी मुलांच्या शाळेत पास होणाऱ्या मुलींच्या संख्येवर त्या शिक्षकांना खस इनाम म्हणून बक्षीस दिले जात असे. हुशार मुलींना दरबारने शिष्यवृत्ती ठेवल्या होत्या

प्रौढ व मागासलेल्या स्त्रियांसाठी महाराजांनी इ.स. १९१९ मध्ये एक आदेश काढुन त्यांच्या शिक्षणासाठी Ôयांच्या राहण्या जेवणाची सर्व व्यवस्था दरबाराकडून मोफत करण्याची सोय केली.

स्त्री शिक्षणामुळे कुटूंब व समाजाचा विकास घडून येतो. स्त्री शिक्षणामुळेच स्त्रियांना कुटूंब व समाजात मानाचे स्थान मिळणे शक्य होते. असा महाराजांना विश्वास होता. त्यामुळे त्यांना स्त्री शिक्षणाकडे लक्ष दिले.

व्यापक समाज शिक्षणाचे ध्येय:-

शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य केवळ कोल्हापूर संस्थानापुरतेच मार्यादित नव्हते तर कोल्हापूर बाहेरही त्यांनी मोठयाप्रमाणवर कार्य केले. पुण्याच्या डेक्कन एज्यूकेशन सोयायटीचे ते पदसिध्द अध्यक्ष होते. या संस्थेला त्यांनी भरीव आर्थिक सहाय्य केले.

बनारस हिंदू विश्व विद्यालयाच्या निर्मितीच्या वेळी पं.मदनमोहन मालवीय यांच्या विनंतीनुसार त्यांनी मोठया प्रमाणत आर्थिक सहाय्य केले.

पुणे, अहमदनगर, नागपुर येथील वसतीगृहाच्या स्थापनेत सहाकार्य केले. छत्रपती शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक कार्याचे व्यापक समाज शिक्षण हे प्रमुख ध्येय होते.

प्राथमिक शिक्षणापासून तांत्रिक शिक्षणापर्यंतची जी धडपड करावयाची ती मानवी भवितव्याच्या दृष्टीने गुंतवणूक आहे. आज ही गुंतवणू क अनुत्पादक वटत असली तरी ˆद्याच्या ³वितव्यासाठी ती करणे आवश्यक आहे कारण उद्याच्या पोटात सर्जनशील उत्पादकता आहे. याची महाराजांना जाणीव होती

ÃÖÖ¸Ö¿Ö:-

छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य मक्तेदारीकडून सार्वजनिक कल्याणकडे जाणारे व जातिभेद विषमता यांनी ग्रासलेल्या समाजजीवनाला समानतेच्या पातळीवर आणणारे होते शाहू महाराजांनी शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची प्रगती होत नाही हे त्यांना ठाऊक होते. बहुजनांनी,अस्पृश्यांनी शिक्षण घेणे पाप होते, धर्म बुडतो अशा खुळया समजूती होत्या. शिक्षणात फक्त ब्राम्हणांनीच मक्तेदारी होती. दलित, बहुजनांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले होते. ब्रिटीश सरकाने शिक्षणाची कवाडे उघडूनही त्यात उच्चवर्णीयांचीच गर्दी होत होती. असे चित्र महाराजांना दिसले. महाराजांनी सर्व खेड्यापाडयात प्राथमिक शाळा सुरु केल्या. बहुजनांÝÖ सामाजिक व आर्थिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी प्रत्यक्ष मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा केला. ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलामुलींना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले. सक्तीच्या आणि मोफत शिक्षणाचा कायदा करुनही पालक आपल्या पाल्यांना शेतीच्या कामाच्या सबबीखाली पाठविण्यास आहाटाळ करु लागले. तेव्हा शाळेत न आलेल्या मुलींच्या पालकांवर दंड आकारण्यात आला. बहुजनांच्या शेतीच्या कामात खंड पडता कामा नये म्हणून तो दंड माफ करणे किंवा कमी आकारणे अशी कायद्यात तÖ¸ÜÖ¤ केली याचा परिणाम असा –ााला की, शाÔÖÖ ¾Ö विद्यार्थी संख्या मोठया प्रमाणात वाढलया प्राामिक शिक्षणचे सार्वत्रिकरण केले.

प्राथमिक शिक्षणाचा पाया दृढ केलयानंतर माध्यामिक व उच्च शिक्षणावर त्यांनी ³Ör दिली. तपोवन आश्रम व विद्यापीठ हायसकूल, छत्रपती संस्कृत विद्यालय, शिवाजी मराठा हायस्कूल, श्री शिवाजी क्षत्रिय वैदिक विद्यालय सुरु कÖ»Ö, ÝÖÃÖ“Ö ¸Ö•ÖÖ¸Ö´Ö महाविद्यालयाचा खर्च जागीरदार व सरकारकडून मिळणाऱ्या वर्षसनातून चालु वर्षसने बंद –ÖÖल्यानंतर दरबार तर्फे खर्च पुरविला जात. राजाराम हायस्कूल व कॉलेजच्या सर्व गरीब विद्यार्थ्यांना फी माफी दिली. या महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या वाढत गेली. आग्र समाजाच्या नियंत्रणाखली या महाविद्यालयाची प्रगती –ÖÖ»Öß.

गरीब होतकरु विद्यार्थ्यांची शिक्षण घेण्याची इच्छा असूनही शिक्षण घेता येत नाही हे निदर्शनास आले व महाराजांनी स्वतंत्रपणे २० वसतिगृहाची स्थापना केली सर्व जातीसाठी एकच वसतिगृह काढले असते तर जातिभेदामुळे समाज सहभाग

मिळण्याची शक्यता नव्हती. शिक्षणाचा जसाजसा प्रसार होईल तसतसा जातिभेद कमी होईल व पुढे जाति¾ÖÖ“ाक वसतिगृह काढले असते तर जातिभेदामुळे समाजसहभग मिळण्याची शक्यता नव्हती. शिक्षणाचा जसाजसा प्रसार होईल तसतसा जातिभेद कमी होईल व पुढे जातिवाचक वसतिगृह काहढण्याची गरज भसणार नाही. जसजसा शिक्षणचा प्रसार –ााला तसतसा एक जातीच्या वसतिगृहात दुसऱ्या जातीच्या विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यास सुरुवात –ााली, मराठा बोर्डींग मध्ये मुसलमान व अस्पृशांच्या मुलांना प्रवेश देऊन नवा †Ö¤¿Ö ‘Öलून दिला. पुढील काहात सर्वच जातीच्या विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यास सुरुवात –ÖÖ»Öß.

प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च शिक्षणप्रमाणेच व्यावसायिक शिक्षणाला महाराजांनी महत्व दिले गावाचा कारीाार व्यवस्ाीात “ÖÖ»ÖÖ¾ाला जाण्यासाठी पाटील स्कूल व तलाठी स्कूल, शैक्षणिक प्रगातीसाठी शिक्षकांचे प्रशिक्षण केंद्र, जयसिंगराव घाटगे टेक्निकल इन्स्टीटूट मध्ये तांत्रिक शिक्षण, लष्करी शिक्षणसाठी इन्फंट्री स्कूल ची स्थापना केली.

×¾Ö×¾Öध संस्थनाव्दारे बहुजनांना विविधांगी शिक्षण घेण्याची संधी उपलब्ध केली अस्पृश्यांच्या वेगवेगळया शाळा भ्रविण्याची समाजाविघातक दुष्ट पध्दत कायद्यान्वये बंद केली. अस्पृश्यांना शिक्षणात उत्तेजन व प्रोत्साहन देण्यासाठी काही शिष्यवृत्ती जाहीर केली, स्त्री शिक्षणासाठी मुलींच्या स्वतंत्र जाहीर केली. स्त्री शिक्षणासाठी मुलींच्या स्वतंत्र शाळा सुरु केल्या स्त्रीयांनी फी माफीची सवलत दिली. हुशार मुलींना दरबारने शिष्यवृत्ती दिल्या.

छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षण्कि कार्य केवळ कोल्हापूर राज्यापुरतेच मार्यादित नव्हते तर कोल्हापूर बाहेरही त्यांचे कार्य वाखणण्याजोगे आहे. डेक्कन एज्यूकेशन सोसायटीचे पदसिध्द अध्यक्ष भरीव आर्थिक सहाय्य दिले. बनारस हिंदू विश्वविद्यालय, पुणे, अहमदनगर, नागपूर येथील वसतिगृह स्थपनेला सहकार्य केले. त्यांच्या हया कार्यातून व्यापक समाजशिक्षणाचे दर्शन घडते.

खऱ्या अर्थाने शाहू महाराज दूरदृष्टी राजा, लोकराजा वसतिगृहाचे आद्य जनक, बहुजन , अस्पृश्य, स्त्री शिक्षणाचा उध्दार कर्ता होता. त्यांनी शैक्षणिक क्रांती घडवून आणली आणि बहुजन समाजाची प्रतिष्ठा वाढविली महाराजांच्या या शैक्षणिक क्रांतीÝÖ ²ÖÖôÖÃÖÖहेब देसाई, एम.एन.अंगडी,एम.पी.पाटी बी.डी.जत्ती, नामदार कंठी, डी.सी.पावटे यांच्यासाठी नेतृत्व करणारी मंडळी मोठया पदावर जाऊन विख्यात –ाली. अनेक समाजसुधारक, क्रांतीकारक, प्रशासक घडले महाराजांच्या धोरणमुळेच शिक्षणाची संधी लाभलेल्या कर्मवीर भाऊराव पाटील, श्री भाऊसाहेब हिरे, डॉ.पंजाबराव देशमुख, श्री बापुजी साळुंखे यांनी बहुजन समाजाला शिक्षित व जागृत व जागृत बनविण्याचे ार्य पूढे चालविले या प्रेरणेतच शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक विचार व कार्यालाचे खरे यश आहे.

ÃÖ¤³Ö ÃÖÖ“Öß :-

1. डॉ.काठारे अनिल, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास इ.स.१८९८ ते१९६० औरंगाबाद, ×¾ÖªÖ²ÖÖŒÃÖ ¯ÖÏ²»Ö¿ÖÃÖ(2013)
2. भिडे जी.एल. पाटील एन.डी., महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, कोल्हापूर फडके प्रकाशन (२०१४)
3. नाईक तु.बा., छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज, पुणे महता पब्लिशिंग हाऊस (२०१५)
4. •Öाधव रमेश, राजर्षी शाहू छत्रपती, दिल्ली नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया (२०१३)
5. भोसले एस.एस.(संपा), क्रांतीयुक्ते- ¸Ö•ÖÃÖá "¡Ö¯ÖÝÖß ¿ÖÖÆ, ´Ö²Ö‡, ´Ö.¸Ö.ÃÖÖ.¾Ö.ÃÖ.´Ö›ôÖ (1991)
6. फडके य.दि.- २० व्या शतकातील महाराष्ट्र
7. Kanbarkar R.K., Glimpses of Rajarshri Shahu Maharaja, Kolhapur (2010)
8. Dhananjay Kheer, Rajarsi Shahu Chhatrapati EK Samajik Krantikari Raja (1979)
9. Pawar jaysingrao, Rajarshi Shahu Chhatrapati Obb Samajik: Kkrantikari Raja Part I
10. Shamrao Patil, Shahu Chhatrapati Nivadak Addesh.